

Eszterházy Károly Egyetem
Bölcsészstudományi Kar

A hivatlan szó etimológiája, értelmezése, jelentése, és előfordulása a magyar nyelvben

Készítette: Pesák Dóra Zita (Y5AXTB)

Kar: Természettudományi kar

Szak: Matematika BSc

2020/2021/1. félév

Nyelvészeti filológiai szeminárium (NBB_MA165G2)

Kurzus oktatója: Dr.Takács Judit

A szemináriumi dolgozatomban a *hívatlan* szó életrajzát fogom megvizsgálni időrendben, a nyelvtörténeti korszakokon keresztül haladva. Egyértelműen le fogom vezetni, hogy a kiválasztott szavam, hogyan érte el a mai alakját, hogyan fejlődött az évszázadok (évezredek) alatt. Először megmutatom a szó – vagy még pontosabban, külön a *hív* szótő és külön az *~atlan* toldalék – etimológiáját, rátérek a szó értelmezési lehetőségeire, jelentéseire, majd ismertetem előfordulásainak, illetve elő nem fordulásainak helyét. Végül frazémákban, szólásokban, közmondásokban való megjelenését, és néhány idegen megfelelőjét.

Morfológiai szempontból a *hívatlan* egy képzett szó, mely egy *hív* alapszóból és egy *~atlan* képzőből tevődik össze. A *tő-* és a toldalékmorféma eredetét tekintve visszanyúlík Krisztus előttig. Ide tartoznak az uráli (i.e. 4500-ig), a finnugor (i.e. 2500-ig), az ugor (i.e. 1500-ig) és az ősmagyar (i.sz. 896-ig) kori nyelvtörténeti korszakok. Ezen időszakokban gyakori volt, hogy a már meglévő nyelvi elemeket kombinálták, felhasználva az alapnyelvi, idegen eredetű (jövevény), illetve szóteremtéssel létrejövő szavakat. Szóalkotás szempontjából igen termékeny szakasz volt.

A SzófSz. szerint a *hív*, *hi* ige eredete bizonytalan és vitatott. Kétféle lehetőséget hoz fel az etimológiájára. Az egyikben párhuzamot von a finn *kaipaa* 'hiányt érez, óhajt; vádol' szóval¹. Ez esetben a *hív* a *kíván* ige tövének egy alakváltozata lenne.² Ezen okfejtést az MSzFE. már nem támasztja alá. A másik esetben helytálló volna a finnugor eredet, ha a szamojéd – nyenyec, enyec, szölkup, mator – nyelvekben egyezik vele a *haja-* 'kér, kíván, hív' ige. Ekkor a szó uráli lévén, finnugor is volna, de a távoli rokonság miatt bizonytalan az egyeztetés. Utóbbi opcióra az ESz. egy feltételezhető uráli alapalakot is mutat: **kan3-* vagy **kan3-*'hív'.

Zaicz (2006) könyve segít a függő morfémák etimológiájának felderítésében is. Az *~atlan* toldalék a *-talan/-telen* szócikk alatt található fosztóképző, amely az igehez megrövidült alakban kapcsolódik. Ősi eredetű képzőbokr, mely az uráli **-tt* fosztóképző és a **-l* névszóképző ugor kori kapcsolatára vezethető vissza. Az ősmagyar korban a *-tal/-tel* képzőhöz a módhatározói funkciójú ősi eredetű **-n* rag járult. Vagyis az eredeti származékok határozók voltak, később értékelődtek át melléknévvé.³

¹ Szinnyei (1884) szótárában a *kaipaa-* jelentése 'nélkülözni, megkivánni, szükségleni; panaszkodni, panaszolni, vádolni, követelni'.

² Budenz (1873-1881) szótára is ezt az eredeztetést támogatja.

³ Az így képzett melléknevek lehetnek cselekvő és szenvedő értelműek az ige jelentésétől függően.

Már a legkorábbi értelmező szótárunkban is szerepel mint melléknév *hívatlan*, *hivatlan* (*hiv-atlan*) formában. Szorosabb értelemben olyan személyt ért alatta, „akit nem hívtak meg; aki vendégül betolakodik valahová”. Szélesebb értelemben „tolakodó, kelletlen személy. *Hívatlan tanácsadó*.” Az ÉKsz. szintén melléknévként ír a szóról, bár jóval kevesebbet. Az ÉrtSz. példái közt olvasható a „*hívatlan látogató*”, illetve a „*hívatlan prókátor*” állandósult szókapcsolatokban. Több műben is megjelennek ezen kifejezések: „Kéretlen s *hívatlan* vendégek zúdulnak a rémülten meglapuló családok nyakára.” (Móricz Zsigmond), „Nem mertem ránézni, attul tartva, hogy rossz néven veszi *hívatlan figyelmemet*.” (Jókai Mór).

Az ÉrtSz. határozószói jellegéről (ami ritka) is ír. Elsődleges jelentése ’anélkül, hogy hívnák vagy hívták volna’, „Im azonban kelletlen, *hívatlan* a fiú betoppan. (Arany János). Másodlagos jelentése pedig ’rosszkor, meglepetésszerűen, alkalmatlan időben’, „Sokszor oly *hívatlan* időben érkezik az ember!” (Katona József). Bárczi–Ország (1959–1962) szótárában egyéb címszavak alatt is megtalálható a *hívatlan vendég* kifejezés: alkalmatlankodni – „A *hívatlan vendég* nem sokáig alkalmatlankodott.” (Kosztolányi Dezső), ízék, vackol – „Tele volt a szoba a *hívatlan vendégek* ízékeivel; szalmával, amiben vackoltak.” (Jókai Mór), kifestől – „Hamar kifestölte a *hívatlan vendégeket*.”, penderít – „A *hívatlan vendégeket* az utcára penderítette.” (Krúdy Gyula), sziszeg – „Dühösen sziszeg a *hívatlan látogatóra*”, töröl – „Tenyeréhez törle *hívatlan vendégét* [= egy könnycseppet].” (Arany János).

Észrevehető az adatok alapján, hogy a *hívatlan* szót, hol rövid *i*-vel, hol hosszú *í*-vel jegyezték le. Ennek az lehet az oka, hogy vagy egy időben egyszerre volt jelen a *hívatlan* és a *hivatlan* alak, vagy – ami sokkal valószínűbb, hogy – a kiejtés szerinti írásmód miatt fordulhat ez elő. Deme László és Fábíán Pál *Helyesírási kézis�ótárjában* már csak a hosszú *í*-vel írt változat maradt meg, vagyis *hívatlan* ’akit nem hívtak meg’, *hívatlanul*; *hívatlan vendég*. A *Nyelvművelő kézis�ótár* a *hív* címszó alatt a következőket írja: „Minden toldalékos alakjában hosszú az *í*: ~*ok*, ~*j(ál)*, ~*na*; ~*ott*. Származékainak többségében is megmarad a hosszú *í*: *hívó*, *hívott*, *hívandó*; *hívhat*, *hívat*, *hívás*; *hívatlan*; *stb*... Némelyik származékában azonban megrövidül, pl.: *hivatkozik*, *hivatal*, *hivatás*, *hivatott*.”

Az ÉrtSz.+ (hasonlóan a többi értelmező szótárhoz) a korábban már leírt értelmezés(ek)e)t adja meg. De ennél több információt is tartalmaz. Míg a *hív* ige nagyon gyakori, és még az irodalomban is sűrűbben használták régen, addig a *hívatlan* szinte alig

használatos, a ritka szavak közé sorolható. Talán ez az egyik legkevésbé használt a *hív* szó származékai közül. Szinonimákat, antonimá(ka)t, etimológiát és a helyesírását is írja. Ezek egy részét már érintettem.

A SzinSz. és a Kiss Gábor-féle *Szinonima, rokon értelmű szavak adatbázisa* című könyvben a következő szinonimákat sorolja fel: 'tolakodó, kéretlen, betolakodó, fogadatlan, spontán, önkéntes, váratlan'. Az ÉrtSz+ hozzáveszi még az 'illetéktelen' is. Utóbbi kettőben még a *hívatlan* ellentétei is olvashatók: 'illetékes, megbízott, felfogadott, rég várt'. Ezekre az antonimákra is jellemző, hogy nem a leggyakrabban használt szavak közé tartoznak.

A Baróti-féle 1792-es *Kisdéd szó-tár* az első magyar tájszótár. Ebben is megjelenik a *hívatatlan*: *hívatlan* alak. Itt még csak a *hívni* szó származékaiként. Később a SzamSz.-ban már önálló szócikk, és még közmondás is tartozik hozzá: „*Hi-vatlā vendēgnek āi-tóu* meggett a hej:je (=a tolakodónak megvető bánásmód a jutalma).”

Viszont számomra a legérdekesebb a DCSz. volt, amelyben a *hívatlanok tánca* szókapcsolatot olvastam. Ez a hivatalosan meg nem hívott vendégek tánca a lakodalomban. „A *hívatlanok tánca*, akit nem híjtak meg, összegyűltek a lakodalmas hász körül a vőőfi híjta be ety táncra, ety pohár borra űket vacsora után.” A *hívatlantánc* feltételezem az előbbi kifejezésből létrejött főnév, amely a lakodalomban a hivatalosan meg nem hívott vendégek táncát jelenti, amelyhez külön nótát húznak. „A lakodalomba íjfél körül vóut a *hívatlantánc*, a meg nem hívottak tánca.” Az MTsz.-ben és a MihTsz.-ben már nem találtam, így arra a következtetésre jutottam, hogy inkább Észak-Magyarországra, és a Szamoshat vidékére (Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére) lehetett jellemző.

Annak ellenére, hogy ez a szó már a *Bécsi Kódexben*⁴ is megtalálható, kevés szótárban találtam meg. A Jakab László-féle *Csokonai-szókincstár I-IV.*, illetve a *Balassi-szótár*, a *Közhelyszótár*, az *Auti-kisszótár*, a *magyar szlengszótár*, a *magyar katonai szlengszótár* egyike sem említi meg. Használatának gyakoriságából adódik, hogy a szlengszótárakba nem fog bekerülni. Mivel nem orvosi kifejezés, így az autista szótárban (és feltételezem, hogy egyéb orvosi [szak]szótárakban) sem lesz benne. A katonai zsargonban sem jellemző a használata és közhelynek sem nevezhető. Így inkább közmondás(ok)ban kerestem a továbbiakban.

⁴ Az ESz. és a TESz. szerint „*hívatlan* 1416 u./1450.k.: [*bé*]hiuatlan hsz. (BécsiK. 58); 1528: mn. (SzékK. 181)”.

Csűry (1935) leírja a *hívatlan* szó előfordulását egy közmondásban. Ám az első forrásom viszont a MNy., ami visszavezetett engem az 1884-es évbe: „*Hívatlan kutyának* czoki a neve. (Vö. Fogadatlan prókátornak ajtó mögött a helye.)”. Ezek után Margalits (1896) írja kiegészítve az előzőt: „*Hívatlan vendégnek* czoki legyen neve.”. Siriska (1890), Erdélyi (1851), T. Litovkina (2010) és Bárdosi (2012) könyveikben már csak: „*Hívatlan vendégnek* ajtó mögött a helye.” formában maradt meg. Sajnos az Aforizmák lexikona sem ír ennél többet, viszont a NÉD FÜZ.-ben megtaláltam a holland megfelelőjét, amelyet ma is használnak a köznyelvben: az előszavában „*Ongenode gasten* zet men achter de deur.”⁵ és a betűrendes elrendezésben is „*Ongenode gasten* zet men buiten/achter de deur.”.⁶

Mivel megemlítettem egy idegen nyelvi példát is az előfordulásra, megmutatom, hogy mit ír egy illemszótár arról, hogy vajon hogyan kéne fogadnunk egy váratlan, *hívatlan vendéget*. „Ha elfoglaltak vagyunk, nyíltan megmondhatjuk bejelentetlen látogatóknak, hogy nincs vagy csak kevés időnk van számára. Ugyanakkor beszéljünk meg vele egy másik találkozást, amikor szívesen látjuk.”

Végezetül megállapítható, hogy a *hívatlan* szó bizonytalan és vitatott eredetű, feltételezhető, hogy uráli alapszóból és egy ősi eredetű képzőből áll. Az értelmező szótárakból kiderül, hogy az évszázadok folyamán nem történt komolyabb jelentésváltozás. A forrásokban ugyan megjelenik rövid *i*-vel, de helyesírását tekintve hosszú *í*-vel írjuk. Használata nem túl gyakori, ahogy az antonimiáinak sem. Állandósult szókapcsolatait szótárak említik, és inkább közmondásokban található meg. Valószínűsíthető, hogy idegen nyelvi⁷ megfelelőiben szintén fosztóképzős alakban láthatjuk.

⁵ Paczolay (1991), (2015) közmondásszótáraiban is szerepel.

⁶ Érdekes, hogy a *hívatlan* holland megfelelőjében is fosztóképző van.

⁷ A holland nyelv alapján az indoeurópai (újlatin, germán, szláv) nyelvekre gondolok itt főként.

Irodalomjegyzék

- Ballassa József 1940. *A magyar nyelv szótára* I–II. Grill Károly Könyvkiadó. Budapest.
- Baróti Szabó Dávid 1792. *Kisded szó-tár*. Ellinger János betűivel. Kassa.
- Bárczi Géza 1994. *Magyar szófejtő szótár*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Bárczi Géza–Ország László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bárdosi Vilmos 2012. *Magyar szólások, közmondások adatbázisa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Benkő Lóránd (főszerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Budenz József 1873–1881. *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Magyar Tudományos Akadémia kiadása. Budapest.
- Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874. *A magyar nyelv szótára* I–VI. Magyar Tudományos Akadémia. Pest.
- Csiffáry Tamás 2007. *Aforizmák lexikona*. Könyvmíves Könyvkiadó. Budapest.
- Csűry Bálint 1935–1936. *Szamosháti szótár* I–II. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Deme László–Fábián Pál 1992. *Helyesírási kézisztár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+*. *Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Erdélyi János 1851. *Magyar közmondások könyve*. Kozma Vazul kiadása. Pest.
- Faragó Ferenc (szerk.) 2008. *Auti-kissztár*. Autisták Országos Szövetsége. Budapest.
- Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944. *Magyar etymologiai szótár* I–XVII. füzet. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.) 1996. *Nyelvművelő kézisztár*. Auktor Könyvkiadó. Budapest.
- Hernádi Miklós 1985. *Közhelyszótár*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Horger Antal 1924. *Magyar szavak története*. Kókai Lajos kiadása. Budapest.
- Jakab László 2011. *Csokonai-szóincstár* II. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.

- Jakab László–Bölcskei András 1993. *Csokonai-szókincstár* I. KLTE. Debrecen.
- Jakab László–Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. KLTE. Debrecen.
- Jakab László–Hlavacska Edit 2017. *Csokonai-szókincstár* III. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Jakab László–Szűcs Imre 2019. *Csokonai-szókincstár* IV. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Juhász József–Szőke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1989. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kálnási Árpád 2005. *Debreceni civis szótár*. Debreceni Egyetem. Debrecen.
- Kiss Gábor (főszerk.) 2008. *Szinonimák, rokon értelmű szavak adatbázisa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1979. *Mihályi tájszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiss Tamás 2008. *A magyar katonai szleng szótára*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen.
- Kövecses Zoltán 2002. *Magyar szlengszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lakó György (főszerk.) 1967–1978. *A magyar szókészlet finnugor elemei* I–III. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- T. Litovkina Anna 2010. *Magyar közmondások nagyszótára*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Dr. Margalits Ede 1896. *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Kókai Lajos kiadása. Budapest.
- Mollay Erzsébet 2000. Németalföldi-magyar közmondásszótár bevezető tanulmányokkal. *Néderlandisztikai füzetek* 7: 36, 92.
- Dr. Munkácsi Bernát 1896. *A votják nyelv szótára*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- O. Nagy Gábor 1976. *Magyar szólások és közmondások*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Paczolay Gyula 1991. *750 közmondás*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Paczolay Gyula 2015. *Többnyelvű szólás- és közmondásgyűjtemény*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Sirisaka Andor 1890. *Magyar közmondások könyve*. Engel Lajos Könyvnyomda. Pécs.
- Szarvas Gábor (szerk.) 1884. Népnyelvhagyományok. *Magyar Nyelvőr* 13: 42.
- Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond (szerk.) 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár* I–III. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Dr. Szinnyei József 1884. *Finn-magyar szótár*. Magyar Tudományos Akadémia Kiadása. Budapest.

Szinnyei József 1893–1901. *Magyar tájszótár* I–II. Magyar Tudós Társaság. Budapest.

Tar Károly 1997. *Illemszótár*. Erdélyi Híradó. Kolozsvár.

Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.